

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ (Велико Търново)

СГРАФИТО КЕРАМИКА С МОНОГРАМИ И НАДПИСИ ОТ ТЪРНОВГРАД

За средновековната сграфито керамика има значителни изследвания, които разглеждат въпросите, свързани с произхода, развитието, разпространението и техническото изпълнение на тази керамика.¹ При разглеждането на сграфито керамиката винаги се отчита своеобразието от форми и мотиви, различия и варианти, свързани с регионалното ѝ развитие. През Второто българско царство столицата Търновград се оформя като значителен център за производство на сграфито керамика.² Тук няма да се спираме на богатата украса на търновската сграфито керамика³, а ще разгледаме само тази част от нея, върху която има монограми и надписи, буквени съчетания и знаци (подглазурни и графити) — един въпрос, на който не е отделяно специално внимание.

За разлика от литературните, юридическите и богослужebните текстове надписите върху предмети непосредствено отразяват всекидневния живот на различните слоеве на средновековното общество. Това са надписи на майстори, записи на летописци, бележки на обикновени хора или автографи на исторически личности. Характерна черта на епиграфския материал е неговата лаконичност, завършеност, конкретност. Много често надписите удостоверяват името на майстора, изготвил предмета, или неговия собственик, съдържат заклинания, молитвени текстове, а понякога и летописни бележки.⁴ Акад. Рибакoв отбелязва, че съчетанието от свойствата на материала и пишещите оръдия води до изработването на особени прийоми при всеки отделен случай и силно влияе на оконча-

¹ Заслужават внимание изследванията за сграфито керамиката на Й. Чангова. Към проучването на сграфито керамика в България. — Археология, IV, 1962, 2, с. 25—33; М. Станчева. Средновековна сграфито керамика от София. — В: Сердика. I. 1964, с. 169—193, и особено на С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевград. — В: Царевград Търнов. II. С., 1974, с. 57 и сл.

² С. Георгиева. Цит. съч., с. 57 и сл.

³ За украсата на търновската сграфито керамика и характерните ѝ особености вж. С. Георгиева. Цит. съч., с. 62 и сл.

⁴ Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи XI—XIV вв. — Свод археологических источников, Е1—44. М., 1964, с. 5.

телната форма на буквата. Това особено се отнася до заоблените елементи, извивките и при надебеляването на буквите.⁵ При анализа на особеностите на епиграфските начертания и тяхната хронология е важно да се отбележи наличието на два стила — тържествен и битов. Тържественият стил е използван преди всичко от майсторите на златни и сребърни предмети за написване на имената на клиентите, обстоятелствата при направата на предметите, датата на тяхното изработване или богослужбени текстове. Надписите носят орнаментален характер и са изпълнени много внимателно. Обикновено те са много близки до съвременните им книжни изчертавания и а б у к в и т е.⁶ Съвършено друго дава битовият стил. При него се забелязва стремеж да се записва необходимото бързо и ясно, авторите се стремят да опростят начертаването, да дадат само основната схема на буквата, известна им от ръкописите и книгите.⁷ Този делови почерк се променя с вековете, но значително по-бавно, отколкото в ръкописите, тъй като простотата и удобството на изработените форми позволява те да се запазят по-дълго без изменения.⁸

Разглежданите надписи и монограми се отнасят към I и II група по класификацията на акад. Рибакон: I група — надписи по мек материал (сурова глина) и II група — издраскани с конично острие върху по-твърд материал (мазилка, изпечена глина, тухла, камък, метал, дърво).⁹ Към първата група спадат подглазурните надписи и монограми, а към втората група — надписите, монограмите и знаците, издраскани върху готовите, изпечени съдове (графити).

Първа група — подглазурни надписи и монограми

1. Монограми на българските царе

1. Цар Иван Александър. Монограмът му се изписва най-често, както върху монетите, но се среща и пълното изписване на името **АЛЕКСАНДЪР ЦАР**.¹⁰ За разлика от монетите монограмите върху сграфито съдовете са по-живописни, с повече подробности, украсени с малки чертички и дъги, което в някои случаи претрупва буквата, която губи графичната си чистота. Изписването на монограма често е свързано с общата украса на съда. Като правило съдовете с монограми имат по-пестелива украса, най-често съчетания от геометрични и растителни орнаменти. При геометричната украса на съдовете монограмът е по-изчистен, по-графичен, докато при украсата с растителен орнамент (обикновено мотива „развой“ или „развод“) се използват и елементи от украсата при изписването на монограма (обр. 1а).

2. Цар Иван Шишман. Изписването на монограма в повечето случаи е, както при монетите, понякога с подчертан стремеж към по-пълно изписване на името с буквите **ШИШМАН**, свързани лигатурно.¹¹ Върху един

⁵ Б. А. Рыбаков. Русские датированные надписи. . . , с. 7.

⁶ Към тържествения стил спадат разглежданите тук като първа група подглазурни надписи, които са изписани върху суровата глина.

⁷ Към втората група спадат надписите от втората група (графити), издраскани върху изпечения вече глинен съд с остър предмет.

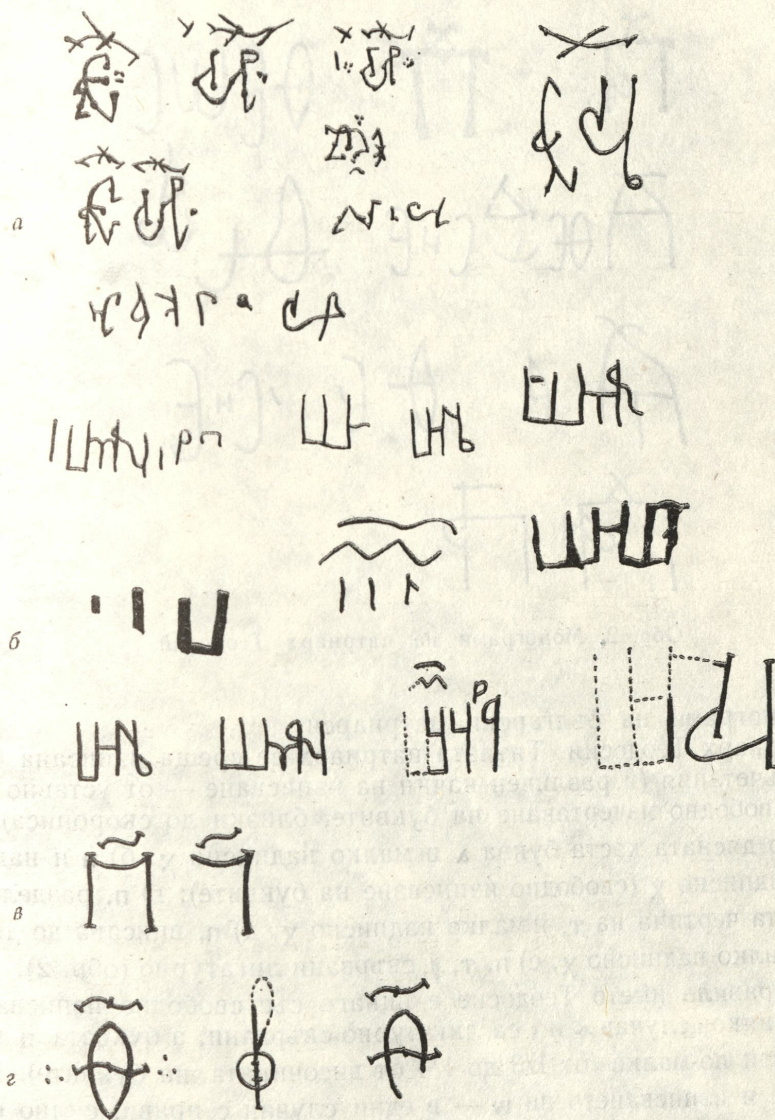
⁸ Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 7.

⁹ Пак там.

¹⁰ С. Георгиева. Цит. съч., с. 66, обр. 49. За монограмите върху монети вж. Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. С., 1901.

¹¹ С. Георгиева. Цит. съч., с. 66, обр. 49.

фрагмент прави впечатление изписването на цар, обикновено винаги изписвано лигатурно, с еднакво големи отделни букви ца, а между тях малка надписна буква р (обр. 1б).

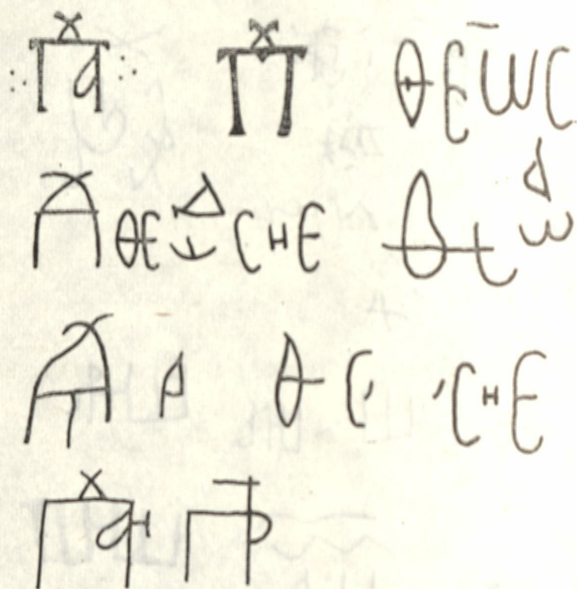

Обр. 1. Монограми на българските царе: а) цар Иван Александър; б) цар Иван Шишман; в) цар Михаил Шишман; г) царица Теодора

3. Цар Михаил Шишман. С неговия монограм се свързват няколко запазени букви м с титла (обр. 1в).

4. Царица Теодора (втората жена на цар Иван Александър). Монограмът е изписван като т с титла. Това е най-често срещаният монограм

на царица Теодора. Само в един случай монограмът е съчетание от буквите ϕ и ρ . Буквата ρ е със силно издължен петлик, а под него кръгло ϕ . Затворената от буквата ϕ вертикална хаста на ρ е пресечена с три къси линийки — крайните по-дълги (обр. 1г).

Обр. 2. Монограми на патриарх Теодосий

II. Монограми на български патриарси

1. Патриарх Теодосий. Титлата патриарх се среща изписана в шест различни съчетания (и различен начин на изписване — от уставно писмо до съвсем свободно изчертаване на буквите, близки до скорописа): а) п, долепена до дясната хаста буква Δ и малко надписно χ ; б) п и надписно χ ; в) п и надписно χ (свободно изписване на буквите); г) п, разделена от вертикалната чертица на т, и малко надписно χ ; д) п, вписана до дясната хаста Δ и малко надписно χ ; е) п, т, ρ , свързани лигатурно (обр. 2).

Като правило името Теодосие е винаги със свободно изписване на буквите. В някои случаи ϕ и ϵ са лигатурно свързани, а буквата н между ς и ϵ е винаги по-малка (от 1/3 до 1/4 от височината на буквите). Прави впечатление и изписването на ω — в едни случаи с прави, силно издължени страни, а в други като отворено ϵ , обърнато с дъгата надолу (ω). Буквата Δ , обикновено е надписна (над ω) с по-дълга дясна хаста и в един случай като малко Δ — с вертикална хаста и триъгълен петлик.

Патриарх Теодосий е ръководил българската църква при царуването на Иван Александър¹².

¹² За патриарх Теодосий вж. Ив. Дуйчев. Стара българска книжнина. II. С., с. 165; Ив. Снегаров. Кратка история на православните църкви (българска, руска, сръбска). II. С., 1946, с. 47.

III. Надписи за собственост

1. . . . **ВО БЛЮД** . . . може да се допълни например като **[НВАН]ВО БЛЮД[О]**, т.е. **БЛЮДО** на **НВАН**. Буквите са изписани с уставно писмо, с плътна равна линия.

IV. Части от надписи

1. **МА ТН** — буквите са свързани лигатурно по двойки.

2. **ННКОЛА** — четирите букви са с еднаква височина, първите три свързани лигатурно. Буквата **л** е малка, надписна (над по-широката и по-отворена дясна част на **w**) с титла и малко **л**, с издължен петлик, долепен до дясната част на **w**.

3. **ХНМАН** — буквите са изписани с плътна, сигурна линия. Уставно писмо. Трите букви **нмн** са свързани лигатурно, а буквата **л** е малка, долепена до дясната част на извивката на **м**. Като възможно допълнение предлагаме **[АР]ХНМАН[ДРНТЬ]**.¹³ След неголям интервал малко по-ниско е запазена горната част на **м**, а на втори ред (под **ман**) горната част на две букви **то** — вероятно част от по-голям двуредов надпис.

4. **АНН** — запазена част от началото на дума, пред която има знак +. Буквите са свързани лигатурно.

5. **ВННН** — по-добре запазени са само двете букви **нн**, свързани лигатурно. Пред тях **в** или **в**, а след тях **н**.

V. Надписи с молитвен текст

1. Запазена част от двуредов надпис

I ред **н** съкращение **гон** с титла и **Д** **ПРЪПОДОБ**

II ред. . . **НКОЛА**. Надписът може да се допълни и чете **[СП]Н ГО[СПОД]Н ПРЪПОДОБНАГО НИКОЛА**, т.е. спаси господи преподобния Никола.¹⁴ Намерен в абсидата на църква № 12, до южната крепостна стена.

2. Част от устие на сграфито съд, върху външната страна има равнораменен кръст, очертан с плътна линия, запълнен с точки. Над дясното рамо има **х** с титла, а под него **к** или **ε**.¹⁵ Би могло да се възстанови като част от формулата **ИС, ХС НИ КА**, т.е. Исус Христос побеждава(ника).

Втора група — надписи, монограми и знаци (графити)

I. Надписи, които могат да се определят смислово

1. За собственост: а) . . . **ВО БЛЮД**. Може да се възстанови като подобния подглазурен надпис, например **[НВАН]ВО БЛЮД[О]**;

б) **НО БЛУД**. Може да се възстанови като **[МАРН]НО БЛУД[О]**. Прави впечатление отклонението от книжовната форма на блюдо — блудо;¹⁶

в) **АРНА ЧАШ**, може да се допълни като **[М]АРНА ЧАШ[А]**.

¹³ За изписването на архимандрит вж. Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 581 (**АРХИМАНДРНТЬ**) и Ив. Дуичев. Цит. съч., с. 55 (**АРХИМАНДРНТЬ**).

¹⁴ Обичайната форма за съкращение на „Господи“ е **гн** с титла, вж. Б. А. Рыбаков: Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 253 (**гн помозн** . . .).

¹⁵ Ако приемем, че буквата е **к**, за вертикална хаста трябва да служи линията, която очертава долното рамо на кръста.

¹⁶ За формата **блюдо** вж. у Ст. Стоянов, М. Янакиев. Старобългарски език. С., 1972, с. 108.

2. Собствени имена

а) Пълно изписване на името. Най-много фрагменти със собствени имена произхождат от двореца¹⁷: Барко, Шидал, Парлиг, Рада, Злато, Стайко, Сварог. Последното име С. Георгиева свързва със славянския бог Сварог.¹⁸ Други имена от двореца: Брато, Бирко, Бракоп, Корт, Норт, Моско(?), **IAKHM**, т.е. **HBAKHM**.¹⁹

3. Съчетания със собствени имена

Храбро **пнс[а]**. Собственото име Храбро е производно от Храбър.²⁰

4. Монограмно изписване на собствени имена. Едно съчетание от буквите **р а д м**, разположени вертикално,²¹ което може да се развърже като **радомир**, **мн** = **мнхо**, производно от Михаил.

5. Части от надписи. . . **са внсѣръзъ**. Може да се допълни **п[н]са внсѣръзъ**. След **внсѣръзъ**²² има запазена малка част от буква, която би могла да бъде **в**, **в** или **р**.²³

II. Монограми и буквени съчетания

1. Монограми, които трудно могат да се „дешифрират“. Например **так** или **тка**, **па**, **ка** и др., **да**, **ке**, **ле**, **пк**, **хр** и др., **бе**, **хр**, **лр**, **па**, **тн** и др., **чка**, **пав**, **нвак**, **кол**.

2. Отделни букви — например **в**, **о**, **м** и др.²⁴

3. Знаци. Най-често срещаните знаци са кръстовете (прави или като буква **х**)²⁵, различни геометрични фигури, кръст с „разцъфнало“ долно рамо.

При сграфито керамиката най-често знаците са издраскани върху дъната на съдовете. Върху дъно има дълбоко издраскан монограм на Михаил Шишман. Монограмът прилича много на монограма на същия владетел върху монетите.

¹⁷ Четенето е по С. Георгиева. Най-напред са дадени имената, разчетени от С. Георгиева, а след това имената по наше четене. С. Георгиева. Цит. съч., с. 56, обр. 44.

¹⁸ С. Георгиева. Цит. съч., с. 48—56.

¹⁹ За изписването на **HBAKHM** вж. у Ив. Гълъбов. Надписи към бояските стенописи. С., 1963, с. 58.

²⁰ За името **Храбър** вж. у К. Кувев. Черноризец Храбър. С., 1967, с. 42—44 и пос. лит.

²¹ С. Георгиева. Цит. съч., с. 55, обр. 43.

²² **внсѣръзъ** вж. същата форма у Ј. Ковачевић. Средновековна ношња Балканских словена. Београд, 1953, с. 234—235 и А. П. Каждан. Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв. М., 1974, с. 219. В българската история е известен протовестиар Раксин, който през 1331 г. заедно с логотега Филип взел участие в заговора срещу Иван Стефан. По-подробно за това вж. у К. Иречек. История на българите (с поправки и добавки от самия автор). С., 1978, с. 345—346 и пос. там литература; М. Андреев, Д. Ангелов, История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 149.

²³ Последните две букви от собственото име са **са**.

²⁴ В някои случаи това са части от по-големи надписи и липсата на част от тях води до изгубване на смисъла, понякога са самостоятелни съчетания, които трудно могат да се „дешифрират“, а вероятно се срещат и като инициали.

²⁵ За подобни знаци от двореца вж. у С. Георгиева. Цит. съч., с. 54.

Най-често срещаните монограми са на цар Иван Александър, Иван Шишман, царица Теодора, Михаил Шишман и патриарх Теодосий. Най-много съдове с монограми са намерени в двореца,²⁶ Патриаршията, но се срещат и от други места на Царевец. Интересен факт е, че сграфито керамика с монограми и подглазурни надписи не се среща в другите градски центрове на Второто българско царство. „Модата“ за изписване на монограмите на владетелите върху сграфито съдове идва от Византия. Монограми на византийските императори се срещат върху керамиката от Цариград и почти всички черноморски градове, което показва, че те имат доста широко разпространение. Разглеждайки монограмите на византийските императори, С. Георгиева допуска, че те са дошли по търговски път и приема, че са знаци на императорски работилници.²⁷ Подобно мнение поддържа и Ал. Кузев, който отбелязва, че даден вид монограми се среща върху определени типове съдове.²⁸ За монограмите от двореца С. Георгиева допуска, че са работени в някои от работилниците на столицата специално за нуждите на двореца, т.е. били са знаци на собственост.²⁹ Александър Кузев също разграничава монограмите на византийските императори и монограмите на търновските владетели, за които приема, че „имат значение на собственост, т.е. съдовете са били изработени по поръчка на определени лица“³⁰. В подкрепа на тяхното мнение ще посочим разгледания по-горе фрагмент с подглазурен надпис **BO БЛЮД**, което допълнихме като **[ИВАН]BO БЛЮД[O]**, което показва, че надписът е белег на собственост. Според нас това подкрепя предположението, че монограмите на владетелите (светски и духовни) трябва да се разглеждат именно в такъв смисъл. От друга страна, подглазурните надписи с името на клиента показват, че работата по поръчка не е изолирана практика, независимо че по-голямата част от продукцията е била предназначена за пазара.

Същата форма имат и разгледаните графити (**BO БЛЮДО** и **HO БЛЮДО**). Като правило графитите върху съдовете имат значение на белег за собственост. Еднаквата форма на графитите с подглазурните надписи косвено потвърждава, че и монограмите трябва да се разглеждат като белег за собственост. По такъв начин се изяснява и пътят за направата на съдовете с монограми.

Разгледаните монограми от първа група — на царе и патриарси — трябва да се разглеждат като белег за собственост, а не като продукция на техни работилници. През Второто българско царство „модата“ да се изписват монограмите върху съдовете се отнася към втората четвърт на XIV в. (първите монограми се свързват с цар Михаил Шишман). Най-голямо разпространение тази „мода“ достига при цар Иван Александър — монограмите на царя, на неговата съпруга и на патриарх Теодосий. И неслучайно при техните монограми се забелязва най-голямо разнообразие. Различният начин на изписване на монограмите освен в зависимост от общата украса на съда показва и различни „ръце“, т.е. наличие на различ-

²⁶ С. Георгиева. Цит. съч., с. 66.

²⁷ Пак там.

²⁸ Ал. Кузев. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. — Изв. на Нар. музей Варна, X (XXV), Варна, 1974, с. 162 и пос. лит.

²⁹ С. Георгиева. Цит. съч., с. 66.

³⁰ Ал. Кузев. Цит. съч., с. 162.

ни майстори — калиграфи и художници — при една или няколко работилници. Надписите от първа група (най-вече тези за собственост) показват, че направата на съдове по поръчка не е била изолирано явление.

Надписите, монограмите и знаците от втора група — графити — са доказателство за широката грамотност на различни слоеве от столичното население през Второто българско царство.³¹ Всички те са били направени безусловно от грамотни хора и са предназначени също за грамотни хора. По-голямата част от тези графити принадлежат на обикновеното столично население. Писмеността е била свързана с широки битови потребности и ако не е имала много широко разпространение, то и не е била достъпна само за ограничен кръг граждани.³²

³¹ За значението на графитите като белег за грамотността на населението вж. А. Л. Монгайт. Старая Рязань. — МИА СССР 49, М., 1955, с. 187.; Л. А. Голубева. Граффити и знаки пряслец из Белоозера. — В: Культура средневековой Руси. Л., 1974, с. 22; Я. Г. Зверуго. Древний Волковыск. Минск, 1975, с. 127.

³² М. Н. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, с. 262—263. •